

NÁDASDY ÁDÁM

A cseresznye és a meggy: Nyelvet tanítunk vagy gondolkodást?

Cherries and sour cherries: Do we teach language or thinking?

The two kinds of cherry have different names in many languages; this example shows that lexicalization is arbitrary, and some things just do not have a name in a given language. However, one can express everything in every language (in a more or less complicated fashion); the interesting thing is what one *has to* express in a given language (as Humboldt said). Are linguistic categories universal or relative? Are patterns of thought universal or relative? Both questions can have both answers, so their combinations give four cases. Of these the most popular, linguistic relativism, claims that teaching a foreign language really means teaching a new way of thinking. The article argues that this is a fallacy, and points out that serious language teaching is based on the opposing view, cognitive universalism. The teacher has to equip the learner with the linguistic tools to express his thoughts, which are much the same for every human being.

Mit tud az, aki jól tud egy idegen nyelvet? Azt szokták mondani, hogy meg kell tanulni a célnyelven gondolkodni, mert az tud igazán jól németül, olaszul, lettül, aki tud németül, olaszul, lettül gondolkodni. Valóban így van ez? Másképp gondolkodnak a németek, olaszok, lettek, s azért mások a nyelveik? Vagy fordítva?

A nyelvek önkényeskedései

A nyelvek más-más módon osztják fel a világ dolgait, jelenségeit. Valahogy muszáj felosztaniuk, hiszen például nem képzelhető el annyi igeidő, ahány árnyalata létezik a valóságban múltnak és jövőnek, elő- és utóidejűségnek. A nyelvek válogatni kényeszerülnek, hogy az objektív idő mely elemeit, mely aspektusait óhajtják nyelvtani eszközökkel kifejezni, s melyeket nem. Az angol sokat, az orosz keveset. Ugyanígy egy-egy nyelv „szuverén döntése”, hogy óhajtja-e a biológiai nemeket nyelvtanilag kifejezni vagy sem: a német igen, a török nem. Ezt önkényesen döntenek el a nyelvek. Ez most egy szép allegorizáló megszemélyesítés, mert úgy tesz, mintha a nyelv valami személy lenne. Ugyanígy allegorizálva szokás olyat mondani, hogy az illető nyelvnek ilyen vagy olyan a „gondolkodásmódja”.

A szókinccs is nyelvről nyelvre másképpen (és megint csak önkényesen!) tagolja a világ dolgait, hiszen nyilván nem létezhet annyi szó, ahány dolog létezik a világban. Nem csak abban önkényesek a nyelvek, hogy ugyanarra a dologra más-más hangsortbetűsört használnak (*eső*, olaszul *pioggia* [pjodzsa], hollandul *regen* [réchön]). Abban is önkényesek, hogy egyáltalán mit neveznek meg külön szóval, és mit nem, azaz

hogyan lexikalizálják a világ dolgait. Külön dolog-e a cseresznye és a meggy, vagy ugyanannak a dolognak két alfaja? A magyar nyelv szerint ez két külön dolog, hiszen más szót alkalmaz rájuk. Ugyanez a helyzet az oroszban: *cseresznya* és *visnya*. Az angolban viszont mindkettő *cherry*, vagyis az angol nyelv „úgy dönt”, hogy ezt a két (tényleg nagyon hasonló) dolgot nem különbözteti meg a maga szókinccsében, azaz mindkettő *cherry*. Ezen nem változtat az a tény, hogy az angolban is ki lehet fejezni, hogy meggyről van szó: *sour cherry*, ez azonban triviális, mert körülírással, összetétellel – azaz szerkezeti eszközökkel – mindent ki lehet fejezni. (Létezik *morello cherry* név is.)

Felmerülhet, hogy ez nem jó példa, mert a *sour cherry* lexikalizálva van az angolban, tehát szó értékűnek tekinthető. Én azonban arról beszélek, hogy mi van igazán szóként, azaz minimális szótári tételként lexikalizálva, azaz úgy, hogy csak egészében tud a kérdéses dologra utalni. Így például a *prime minister* minimálisan van lexikalizálva, mert helyette nem állhat se a *prime*, se a *minister*, nem jó tehát az alábbi párbeszéd: *I met the minister. Which one? The prime minister*. Ezzel szemben a *sour cherry* nem minimális lexikai elem, mert a meggyre is lehet *cherry*-ként utalni: *Give me the cherries! Which ones? The sour cherries*. Hasonló a magyarban a *sárgabarack* és a *folyóirat* különbsége. A *folyóirat* minimális lexikai tétel, nem utalhatok rá az *irat* elemmel (*Add ide az iratot! Melyiket? A folyóiratot.*); viszont a *sárgabarack* nem minimális tétel, mert utalhatok rá a *barack* elemmel (*Add ide a barackot! Melyiket? A sárgabarackot.*)

Németül is egy szót, a *Kirsche*-t használják mindkettőre (bár a meggyre Ausztriában létezik a külön *Weichsel*) – ezért van, hogy Csehov *Visnyóvíj szad* (azaz ’Meggyeskert’) című darabjának címét németre *Kirschgarten*-nak fordították, s az ebből készült első magyar fordítás ezért lett *Cseresnyéskert*. Hiába születtek később pontos fordítások, a cím megmaradt. Orosz ismerőseim máig dohognak, hogy Csehovnál nyilvánvalóan meggyeskertről van szó, ugyanis szállítható, tartósított lekvárt (amit a darabban emlegetnek) csak meggyből lehet készíteni, cseresznyéből nem.

A nyelv és a világ (vagy az arról való gondolkodásunk, a „kogníció”) között komolyabb konfliktusok is feszülhetnek. Vannak dolgok, melyekhez talán semmilyen nyelvben nem kapcsolódik szó – de attól ezek még dolgok, valós létezők. Például ilyen a sós kifli vége. Megérdemelné, hogy külön szó legyen rá, mert szerintem önálló entitás, semmihez nem hasonlítható finomság, még sincs rá külön szó. Csak nem lexikalizált összetétellel (azaz szerkezeti úton) tudom kifejezni: *sóskiflivég*, de nem volna elképzelhetetlen, hogy valamely nyelvben legyen szó (azaz minimális lexikai tétel) a sós kiflivégre, hiszen például a magyarban a kenyér végére van szó: *sercli*. Másfelől a nyelv nem mindig logikusan vagy szabatosan tükrözi a valóságot, és nehéz volna azt mondani, hogy ha ellentmond a tudományos (vagy akár tapasztalati) igazságnak, akkor a nyelv hibás. „Kockás füzet” – mondjuk, pedig a tudomány mást nevez kockának, a füzetet pedig szabatosan „négyzethálós”-nak mondja. Az a tanár, aki kijavít, mondván: ne mondd „kockás füzetnek”, amikor az „négyzethálós”, voltaképpen a gondolkodásunkat félti. Azt gondolja, hogy nyelv és gondolkodás között közvetlen kapcsolat van, s ha két dolgot (a kockát meg a négyzetet) ugyanazzal a szóval illetem, akkor azt fogom gondolni, hogy a kettő ugyanaz, tehát az azonos szó használata el fog takarni a gondolkodásomban egy valós és fontos különbséget, míg a különböző szavak használata mintegy rávilágít a valós különbségre. Ez azonban nem ilyen egyszerű.

Mindent ki lehet fejezni?

Aki magyart vagy oroszot tanít angoloknak, az vajon szavakat tanít, amikor a *cherry* két megfelelőjét tanítja, avagy gondolkodást, tehát hogy a világot másképp is fel lehet osztani? Kalauz-e a nyelvtanár a világ megismerésében? Volt egy nagyon értelmes mérnök magántanítványom, akinek elmagyaráztam az angol perfektum képzését (*I have played baseball*), s mondtam, hogy a használati szabály pofonegyszerű: akkor használjuk, ha valami megtörtént, de nem fontos, hogy mikor: 'játszottam (már, valamikor, életemben, ma délelőtt...) baseballt'. No jó, mondta nevetve, de honnan fogja ő tudni, hogy az angoloknak mikor nem fontos, hogy valami mikor történt? Hát bizony, mondtam, azt csak évek gyakorlatával és megfigyelésével lehet elsajátítani, hogy ők hogyan gondolkodnak. De a szabály, az pofonegyszerű, hiszen az eredménnyel járó folyamatoknál ugyanezért használják az eredményállapot jelölésére (*I have wiped the glass* – 'letöröltem az üveget', mindegy hogy mikor, a lényeg, hogy már megtörtént, íme az eredmény) szemben a sima múlt idővel: *I wiped the glass* (ott és akkor, tehát most mindegy, hogy tiszta-e még, vagy már rég bepiszkolódott).

Figyelem: a fent elmondottakból nem következik, hogy az a nyelv, amely „úgy döntött”, hogy eszköztárába nem veszi fel ezt vagy amazt a dolgot, ne volna alkalmas a kérdéses dolog kifejezésére, és hogy beszélői ne tudnának a kérdéses dologra gondolni. A magyarban nincsenek nemek, de azért ki lehet fejezni, hogy férfiról avagy nőről van szó – ha kicsit bonyolultabban is, vagy alkalmanként más-más eszközökkel. Az angolban nincs *meggy*, de láttuk: ki lehet fejezni, hogy meggyről van szó, és nem „sima” cseresznyéről. Az oroszban nincs többféle múlt idő, mégis ki lehet fejezni, hogy valami megelőzte-e a másik eseményt, és hogy befejeződött-e a múltban, vagy csak zajlott. Wilhelm von Humboldt nyelvész és filozófus (1767–1836) mondta találóan, hogy a nyelvek nem abban különböznek, hogy melyiken mit lehet kifejezni, mert minden nyelven mindent ki lehet fejezni (legfőljebb az egyikben rövidebben, a másikban hosszabban), hanem abban, hogy melyiken mit *nem* lehet *nem* kifejezni. Valóban ez a döntő különbség a nyelvek között. Franciául nem mondhatom, hogy „ő” anélkül, hogy ki ne fejezném: férfiról vagy nőről van szó. Magyarul nem beszélhetek a piros lédús kicsi gyümölcsről (a *cherry*-ről) anélkül, hogy ki ne fejezném: az édesebbikről vagy a savanyúbbikről van szó. Angolul nem beszélhetek egy már megtörtént eseményről anélkül, hogy ki ne fejezném: fontos-e, hogy mikor történt (*he played, I wiped*), avagy csak a dolog megtörténte fontos (*I have played, I have wiped*). A jellemző különbség tehát a nyelvek között „lefelé” van, azaz hogy mennyire lehet „lemenni” a közlés lecsupaszításában, mennyire lehet eltekinteni a világ bizonyos konkrétumaitól az illető nyelven. Lehet-e az „ő”-ből kivenni a nemet (magyarul igen), a kis piros gyümölcsből a savanyúbb vagy édesebb ízt (angolul igen), stb. „Fölfelé” nincs ilyen különbség, azaz hogy mennyi információt lehet még belepakolni a közleménybe: bármennyit lehet, bármelyik nyelvben.

Ettől még igaz marad, hogy a nyelvek különbségei miatt az egyikben inkább ezt, a másikon azt lehet elegánsan vagy szépen vagy tömören kifejezni. *Paradise Lost* – mondja az angol cím, és hiába írom németül, hogy *Das verlorene Paradies*, magyarul *Az elveszett Paradicsom*, az angol cím valójában „a Paradicsom elvesztése”, sőt „elveszése” értelmet (is) tartalmazza. Ezt el lehet magyarázni (mint most tettem), ki lehet fejezni egy másik nyelven, de ez már címnek nemigen volna alkalmas. Idős színházi

ismerősöm, ha olyan produkciót látott, amely nem az ő ízlése szerint volt, de amelynek profizmusát el kellett ismernie, ekként dicsérte meg: „Ha ezt, akkor így!” Ki lehet ezt fejezni más nyelven? Hát persze, mondja Humboldt, minden nyelven mindent ki lehet fejezni. Ugyan dehogy, mondja az ízlésünk, ez felhívítva, átfogalmazva már nem ugyanaz. És ebben van némi igazság. (Angolul talán így próbálhatnám meg: „If *that's* what you want, *this* is how you want it!” – sajnos háromszor olyan hosszú...)

Az emberi dolgok eloszlása

Hogyan oszlanak el az emberi dolgok a földkerekségen? Mi a döntőbb úgy általában a népek, emberek nyelve és gondolkodása szempontjából: az azonosság vagy a különbség? Mindkettő mellett sok érv szól. Hiszen egyfelől mind egyformák vagyunk, ugyanúgy félünk, remélünk, csalunk, átkozunk, s Humboldtnek igaza van, különben nem lehetne például a Bibliát lefordítani bármely nyelvre – márpedig Isten nyilván nem teremtett olyan nyelvet, amelyen az ő mondanivalóját ne lehetne kifejezni. Másfelől mind különbözőek vagyunk, minden nyelv és minden kultúra más, hiszen ezért szoktuk féltetni a kicsiket az eltűnéstől. Ha az azonosságot – akár a nyelvit, akár a gondolkodásbelit – tekintjük döntőnek, akkor az *univerzalizmus* talaján állunk: azt tartjuk, hogy az emberiség univerzális tulajdonságai az elsődlegesek (miközben persze nem tagadjuk a sok különbözőséget, csak ezek másodlagosak – mint mondjuk az anatómiában a bőrszín). Ha viszont a különbözőséget – akár a nyelvit, akár a gondolkodásbelit – tekintjük döntőnek, akkor a *relativizmus* talaján állunk, azt vallva, hogy az emberi egyének és kultúrák vonásai relatívák, viszonylagosak, mindenféle helyi és egyéni tényezőktől függenek.

Mindez bejön a nyelvóra kellős közepébe. Amikor holnap reggel 9-kor Ida néni felemeli kezét az 5.b-ben, s azt mondja: „Gyerekek, ne kérdezzétek, mi angolul a »fázni«, mert nincs ilyen ige, nekik csak »hideg« van: *I'm cold*, a »fázás« fogalma nekik ismeretlen; mert minden nyelv egy külön világ, egy külön gondolkodásmód” – akkor Ida néni a relativizmus talaján áll. Ám másnap, amikor azt mondja: „Kisfiam, nem jó a *Many people was there*, mert a *people* az többes szám, az igit pedig az alany számával kell egyeztetni, tehát *were!*” – akkor bizony az univerzalizmust prédikálja, és a gyerek levonja a konzekvenciát: külön világ ide, gondolkodásmód oda, azért az „alany”, „ige”, „egyeztetés” mindenütt ugyanúgy működik!

Ki kinek a szolgálóleánya?

Van egy másik szempont is, amellyel a nyelvtanár szemben találja magát. Hiszen a tanuló többnyire azért jön a nyelvórára, hogy megtanulja kifejezni valamely más nyelven azt, amit ő gondolni szokott, és amit mondani akar. Nem akar ő mást gondolni és mást mondani, mint eddig, csak egy új eszközt szeretne a kezébe kapni, hasonlóképpen ahhoz, aki gyorsírási tanfolyamra jelentkezik: az se akar mást írni, mint eddig, csak máshogy. Ezt a megközelítést nevezzük *kognitív* kiindulásnak, mert a gondolkodást (tehát a kogníciót, azaz a „megismerést”: tudást, tapasztalatot, érzéseket) tekinti elsődlegesnek, s a nyelvet másodlagosnak. A nyelv eszerint arra való, hogy a – tőle függetlenül létező – gondolatokat kifejezze, „szavakba öntse”. Idáig talán mindnyájan bólogatunk, hogy bizony, ez így van. Ha a gondolkodás befolyásolja a nyelvet, ha a nyelv feladata a „megismert” (= elgondolt, felfogott, megérzett stb.) dolgok megfogal-

mazása, akkor nyilván ezekhez fog alkalmazkodni, ezeket fogja valamilyen formában tükrözni, úgy, ahogy egy szerszám tükrözi azt, amire való.

Jegyezzük meg, hogy a „kognitív” szót sokféle értelemben használják; itt most az alapvető, általános értelemben áll, azaz „megismerési, a megismeréssel (tudással, gondolkodással) kapcsolatos”. Ennél szűkebb fogalom a „kognitívizmus”, mely szerint a nyelvi képességek az általános kognitív képességekből következnek, nem pedig külön „modult” alkotnak – ezt egyébként meggyőzően cáfolja Bánréti (2011: 343), aki leszögezi: „Az általános megismerési és értelmi képességek szintje és a nyelvi tudás között nincsen kölcsönös megfelelés. A nyelv az általános intellektuális képességektől független, önálló, genetikusan meghatározott képességek megvalósulása.”

Már az anyanyelv elsajátítását is úgy szokás elképzelni, hogy a gyerek gondol mindenfélét, majd némi küszködés és próbálkozás árán megszerzi a képességet, hogy ezt velünk közölje. Ugyanezt szokás gondolni az idegennyelv-tanulóról, egyébként több joggal, hiszen neki már nyilvánvalóan vannak gondolatai (melyeket az anyanyelvén meg is tud fogalmazni), s a feladat az volna, hogy ezeket (mint a gyorsíró) egy másik eszközzel is át tudja adni. E kognitív kiindulás szerint tehát a nyelv a gondolkodás szolgálóleánya.

Egyáltalán nem biztos, hogy ez így van. Nagyon is elképzelhető, hogy nem a gondolkodás hat a nyelvre, hanem fordítva: a nyelv hat a gondolkodásra. Ezt nevezhetjük *nyelvi* álláspontnak (ez nem egyenlő a determinizmussal, lásd alább!). Eszerint nyelv nélkül nincs is gondolkodás. A kisgyermek, amikor anyanyelvét elsajátítja, nem azt tanulja meg, hogy hogyan kell gondolatait kommunikálni, hanem azt, hogy egyáltalán hogyan kell gondolkodni! És miket lehet gondolni! Nagyon is elképzelhető, hogy – legalábbis eleinte – csak olyasmit tud elgondolni, amit a nyelv az ő számára lehetővé tesz. Azaz a nyelv nem gondolataink kifejezője, hanem megteremtője és lehetővé tevője. Eszerint a gondolkodás a nyelv szolgálóleánya!

Kétszer két szempont

Két szempontból néztük a nyelv(ek) és gondolkodás(módok) viszonyát. Az első azt vizsgálja: milyen az emberi dolgok eloszlása, s kétféle választ lát: az-e a döntő, ami minden embernél és társadalomnál egyforma (univerzalizmus), avagy az, ami különbözik egyének, helyek, közösségek szerint (relativizmus)? A második azt vizsgálja: a gondolkodás vagy a nyelv-e az elsődleges, s megint csak kétféle választ lát: azért beszélünk úgy, ahogy, mert olyannak gondoljuk a világot (kognitív kiindulás), vagy azért gondoljuk olyannak a világot, mert a nyelv, amelyet beszélünk, erre terel minket (nyelvi kiindulás)?

Így tehát nyelv és gondolkodás között négyféle viszony képzelhető el (Pléh 2004: 232):

	Univerzális módon (mindenütt/mindenkinél egyformán)	Relatív módon (mindenütt/mindenkinél más-képp)
Kognitív kiindulás A gondolkodás az elsődleges, a nyelv ezt tükrözi/követi	1. KOGNITÍV UNIVERZALIZMUS	2. KOGNITÍV RELATIVIZMUS
Nyelvi kiindulás A nyelv az elsődleges, a gondolkodás ezt tükrözi/követi	3. NYELVI UNIVERZALIZMUS	4. NYELVI RELATIVIZMUS

1. A *kognitív univerzalizmus* azt mondja: a gondolkodás az elsődleges a nyelvhez képest, s mivel az emberi gondolkodás egyféle, a nyelv is alapvetően egyféle; a nyelvek különbségei lehetnek látványosak, mint az emberek külső megjelenése, de ugyanúgy csak felszíniek. Kulturálisan lehet gyümölcsöző ez a különbség, például más nyelv másféle költészetet, humort, címadási lehetőségeket teremt, de ez inkább csak a hab a tortán. Egyforma gondolkodáson itt persze az alapvető műveleteket értjük: állítás, tagadás, kérdés, feltétel, következtetés, felszólítás stb., nem azt, hogy a magyarok szeretik a lengyeleket.

Mint láttuk, ez a kognitív univerzalizmus mélyen gyökerezik bennünk, tehát az a vélekedés, hogy minden ember és minden közösség tapasztalata, világismerete, öröme és fájdalma alapvetően egyforma, csak éppen más-más nyelven fogalmazzuk ezt meg. Aki angolul azt mondja: *I am cold*, az ugyanazt érzi, mint aki magyarul azt mondja: *Fázom*. Ez nemcsak a filozófust, de a nyelvtanárt és a tolmácsot is érdekli, mert a kognitív univerzalizmus azt állítja: a tartalmak azonosak, a nyelvek eltérése véletlenszerű és áthidalható. Így gondolták az apostolok, amikor a Szentlélek adományaként különböző nyelveken kezdtek beszélni (de persze tartalmilag ugyanazt mondták!), és így gondolják ma Brüsszelben a tolmácsok és fordítók.

Megjegyzendő, hogy a nem-nyelvszerek „univerzalizmuson” általában csakis ezt értik, tehát a kognitív univerzalizmust, a globálisan egyforma gondolkodást. E hagyomány részeként évszázadok óta próbálják megalkotni az „univerzális (filozófiai) nyelveket, amelyek – a természetes nyelvekkel szemben – a gondolkodás egyetemes rendjét kívánják tükrözni” (Cseresnyési 2004: 235).

Számos kutató szerint az anyanyelv-elsajátítás során a minden gyermeknél egyforma megismerés (tehát hogy léteznek tárgyak, mozgás, hely, idő, fázás stb.) megelőzi a megfelelő nyelvi kategóriák kialakulását. A gyermek ezekhez tanulja meg környezetétől az ott érvényben lévő nyelvi formákat, például „önmozgást végző valami” → ez szokott lenni a mondatokban az alany, „mozdítható dolog” → ez szokott lenni a nyelvtani tárgy, „tartó dolog/hely/edény” → ennek megnevezése a helyhatározó stb. A kognitív univerzalizmus forgatókönyve szerint a csecsemő rájön, hogy bizonyos dolgok önmozgást végeznek, mások inkább elszenvedik a megmozdítást, és járókéjából fülelve leszűri, hogy az egyiknek az alany, a másiknak a tárgy felel meg. (Persze a felszíni „paramétereket” meg kell tanulnia, hogy abban a nyelvben, ahova született, hogyan fejezik ki az alanyt és a tárgyat: szórenddel, ragokkal?) A nyelvek tehát alapvetően azért egyformák, mivel az emberi megismerés (gondolkodás, tapasztalás) alapvetően egyforma. Az anyanyelvét elsajátító gyermek – ugyanúgy, mint a felnőtt nyelvtanuló – ehhez az általános és közös emberi tapasztalathoz keres és tanul nyelvi formákat.

2. A *kognitív relativizmus* szerint az emberi gondolkodás relatív dolog: függ a helytől és időtől, az egyéntől és a társadalomtól, s a gondolkodásmódoknak ezt a különbözőségét tükrözik a nyelvek. Hiszen különben miért nem egyforma minden nyelv? A különbségeik sokkal jelentősebbek, mint azt az univerzalisták hirdetik! Másképp ismeri meg a világot az eszkimó, és másképp a berber, másképp az ipari társadalom, és másképp a földműves, és mindez lecsapódik a nyelveikben. Például nem véletlen – mondja ez az álláspont –, hogy az orosz nyelvben alig vannak igeidők (szigorúan véve csak

jelen és múlt van), mert a végtelen orosz mezőkön és sztyeppéken, a statikus, mozdulatlan orosz világban és kultúrában nincs ilyesmire szükség: az orosz ember, az orosz társadalom nem használja, nem ismeri az idő rétegeit, rezdüléseit, s így ezt nyelvében sem kell kifejezésre juttatnia. Ezzel szemben – folytatódik az érvelés – az angol nyelvben számos igeidő van, hiszen az angol nyelvű országok egyéni és társadalmi tapasztalata azt harsogja: *time is money!* A nyelvek tehát azért különböznek, mert más gondolkodás és tapasztalat csapódik le bennük. Vagyis az orosz, magyar, olasz nyelv nem véletlenül olyan, amilyen, mert az oroszok, magyarok, olaszok úgy gondolkodnak, ahogy.

Ez jól hangzik, ám elég könnyű cáfolni, mert a nyelvek közt sok olyan különbség van, amit nem lehet semmi értelmes dologgal összefüggésbe hozni. A csehek gondolkodásmódja lehet, hogy különbözik az őket körülvevő németiségétől (ezt nem könnyű eldönteni), de aligha emiatt van, hogy a csehben nincs névelő. Az, hogy a magyarban nincsenek nemek, aligha tükrözhet bármit: nem állíthatjuk, hogy Budapesten kevésbé volna fontos a férfi-nő különbség, mint Bécsben vagy Belgrádban.

3. A *nyelvi univerzalizmus* azt mondja: minden nyelv alapvetően egyforma, sőt csak egyetlen emberi nyelv van, alapja az univerzális grammatika (Pinker 1999: 489), s a nyelvek különbözősége csak felszíni, ahogyan az emberfajtáké. Sok dolog van, ami csakugyan közös az emberi nyelvekben. Mindegyikben vannak szavak és mondatok, de a mondatok nem szavakból, hanem szó szerkezetekből (szintagmákból) épülnek fel. Minden nyelvben igaz, hogy a szavak nincsenek kapcsolatban az őket alkotó hangokkal (például nincs olyan nyelv, ahol minden állatnév zöngétlen mássalhangzóval kezdődne). Minden nyelvben van anafora, azaz nyelvtani visszautalás a már elhangzottakra (*Gábor örült, hogy vele megyek* és nem **Gábor örült, hogy Gáborral megyek* – mert ez csak egy újabb Gábor lehetne), és így tovább.

A *nyelvi univerzalizmusból* az következik, hogy a gondolkodás a nyelv hatására alakult ki – és alakul ki a gyermekben ma is –, és mivel a nyelv alapvetően univerzális, ezért lelhetők fel mindenütt a gondolkodás azonos sémái: a következtetés, az elmentmondás, a kérdés, a tagadás, a feltételezés stb. A nyelvészetben, nyelvfilozófiában ez eléggé elfogadott álláspont, de a laikus gondolkodástól ez áll a legtávolabb. Nehéz elképzelni, hogy nem az emberi gondolkodás alkotta a nyelvet, hanem a nyelv alkotta az emberi gondolkodást!

4. A *nyelvi relativizmus* talán a legprovokatívabb a négy álláspont közül. Azt mondja: a nyelvek korlátlanul és lényegesen különbözhetnek, és ez befolyásolja a beszélőik gondolkodását. Ahány nyelv, annyiféle gondolkodás. Ez az 1. alatt bemutatott kognitív univerzalizmussal homlokegyenest ellenkező álláspont, de ugyanolyan érdekes. Eszerint nincsen általános, mindenki által egyformán megtapasztalt világ, mert a gondolkodást éppen az anyanyelvünkön keresztül tanuljuk meg. Az anyanyelv – miközben megismerteti a világ dolgaival, fogalmaival, műveleteivel – egyben befolyásolja (sőt talán korlátozza is?) azt, ahogyan a világot megismerjük. Például a magyar ember gondolkodásában a „fázás” egyfajta tevékenység (mert ige fejezi ki); a csehek gondolkodásában nincsen határozottság (mert nincs névelő, ami kifejezze). A magyar anyanyelvű élete végéig úgy fogja gondolni, hogy a német *Pfirsich* (angol *peach*, orosz

perszík) és a német *Marille* (*apricot*, *abrikosz*) ugyanaz a gyümölcs: *barack*, melynek persze két alfaja van, az őszi meg a sárga. A német, angol, orosz anyanyelvű viszont úgy fogja gondolni, hogy a gyümölcsök sorában ez a kettő is ott van, de a *peach* és az *apricot* között nincs szorosabb kapcsolat, mint mondjuk bármelyikük és a szilva közt. A botanikában egyébként – latin elnevezéssel – mindhárom gyümölcsfát *prunus*-nak, „szilvának” hívják, melléknevekkel: az őszibarack *prunus persica* ’perzsa szilva’, a sárgabarack *prunus armeniaca* ’örmény szilva’, a szilva pedig *prunus domestica* ’házi szilva’. Vagyis a latin anyanyelvűek abban a tudatban nőnek föl, hogy ez ugyanannak a gyümölcsnek három változata. (És ráadásul ez az „objektív”, tudományos igazság!)

A nyelvi relativizmusnak van egy erősebb, szélsőségesebb megfogalmazása, mely szerint az anyanyelvünk inkább negatív hatást fejt ki: korlátozza, beszűkíti a világ megismerését, mintegy rabságában tartja gondolkodásunkat. Ezt *nyelvi determinizmus*nak nevezik (a nyelv determinálja, azaz szigorúan meghatározza a gondolkodást), és két amerikai antropológus-nyelvész, Sapir és Whorf munkáiból vált népszerűvé a 20. század első felében (Crystal 1998: 26). Például bizonyos eszkimók nyelvében többféle szó van a „hó” fogalmára attól függően, hogy friss vagy fagyott, apró szemű vagy nagy pelyhekből áll. A determinizmus azt mondja, hogy emiatt ők a „hó” fogalmára mint olyanra nem is tudnak gondolni, míg például a magyaroknak a *hó* szó révén megvan ez a fogalom a gondolkodásukban. A magyarban van *dió*, *mogyoró*, *mandula*, *gesztenye*, de nincs neve az őket lefedő fogalomnak („héjban termő, ehető olajos mag”), melyet az angol a *nut* szóval lexikalizál, ezért a magyarok – a nyelvi determinizmus hirdetői szerint – csak a dióra, mogyoróra, mandulára vagy földimogyoróra tudnak gondolni, de a *nut* fogalomra nem.

Ha mindez igaz, akkor egy új nyelv tanulásakor újabb kogníciós mezőket, újabb világgépeket kell elsajátítanunk, ami a kérdéses elmélet szerint nagyon nehéz (vagy a deterministák szerint nem is lehetséges). Márpedig meg lehet tanulni egy másik nyelvet, s a kétnyelvűség fényesen cáfolja a nyelvi relativizmust. Rengeteg ember van, aki két nyelvet jól beszél: képtelenség azt állítani, hogy ők a kétféle barackot hol egynek gondolják, hol kettőnek. Alighanem annyi az igazság, hogy az anyanyelvünk ráirányítja a figyelmünket valamire, miközben kevésbé világít rá másra (mint egy reflektor, mely nem tud egyszerre mindenhová világítani, sőt a meg nem világított részeket sötétbe burkolja), de az érettebb gondolkodás már az anyanyelvtől függetlenül is (vagy egy másik nyelv tanulása során) odébb tudja „mozgatni” ezt a reflektort, rá tud ismerni a világ más – az anyanyelv által fel nem tárt, nem lexikalizált – dolgaira. A fogalomalkotás végtére is minden tanulásnak része: az iskolában megtanuljuk, hogy van „belsőégésű motor” és „aljas indokból, nyereségvágyból elkövetett emberölés”, holott e fogalmakat a magyar nyelv nem lexikalizálta minimális szótári tételként. Az idegennyelv-órán gyakran ugyanez történik. Milyen érdekes – mondja az angolul tanuló –, sose gondoltam, hogy a „tudni” és „ismerni” az tulajdonképpen ugyanaz, ugyanannak a fogalomnak két fele: logikus, hogy angolul egy szó van rá: *to know*! Vagyis ebben az esetben a tanuló beemelte gondolkodásába a *to know* által jelölt fogalmat: a kogníciót.

A színnevek

Gyakran hozzák példának a fentiek kapcsán a színneveket. Közismert, hogy a nyelvek önkényesen vonják meg a határt a színek között, tehát ami az egyik nyelvben zöld, az

a másikban már a barnába tartozik (angol kontra velszi), illetve van, ahol a zöld és a kék ugyanazzal a szóval van lexikalizálva (ógörög). Ami a magyarban piros, annak egy sávjá angolul már *orange*. Ez a helyzet a nyelvi relativizmust támogatja: az emberi szem mindenütt ugyanúgy érzékeli a színekép kontinuumát, mégis az anyanyelvünk önkényes beosztása miatt „gondoljuk” másnak a színeket és azok határait.

Ám figyeljük meg, hogy nem teljesen önkényes a színnevek megléte. E szempontból az alapszínnevek az érdekesek, melyek „primitívumként” vannak lexikalizálva, azaz egy nem összetett és másra nem használatos szó van rájuk: *kék, sárga, fehér* stb. (hiszen egyébként minden színt meg lehet nevezni minden nyelven: „fölfelé” nyitottak a nyelvek). Tehát most nem érdekes a *rózsaszín, narancssárga* (mert összetett), sem az *ibolya* (mert nem elsősorban színnév, hiszen egy virág neve, nemcsak eredetét tekintve, hanem mai használatában is), sem a *szőke* (mert színnév, de csak bizonyos dologra használatos). Az alapszínnevek vizsgálatakor a kutatók kiderítették, hogy *fekete* és *fehér* mindenütt van, ám *zöld, kék* vagy *sárga* csak akkor, ha *piros* is van; fordítva nem igaz, azaz nem találtak olyan nyelvet, ahol van *kék*, de nincs *piros*. Továbbá *barna* csak ott van, ahol van *piros* plusz a *sárga/zöld/kék* közül valamelyik, tehát a *barna* csak harmadik színnév lehet: ha egy nyelvben két színnév van, akkor ezek egyike sem lehet a *barna*! Vegyük észre, hogy ez a kognitív univerzalizmust támogatja, tehát azt a nézetet, hogy alapvetően közös vonások vannak az emberi gondolkodásban és tapasztalásban, és ezt a nyelvek – jól-rosszul, számos eltéréssel, sajátosságokkal, de mégiscsak – követik.

Mégiscsak a nyelv

Bármilyen jól hangzik is, hogy gondolkodást kell tanítani, ez nem így van. Az idegennyelv-tanuló már tud gondolkodni, hiszen van anyanyelve, és talán nem is volna helyes, ha ebbe a tanár „belenyúlna”. Természetesen mint minden pedagógus, a nyelvtanár is örül, ha a gondolkodást csiszolhatja, bővítheti és fejlesztheti – a meglévőt, nem egy újat! Ahogy a fizikatanár megtanítja, mi az a „belsőégésű motor” (ami a tanulóknak új fogalom), úgy a némettanár is megtanítja, hogy kétféle ige van aszerint, hogy *sein* vagy *haben* segédigével képezzük a múlt időt, s hogy ez nem véletlenszerű, hanem egy sajátos fogalmi eloszlást mutat. A történelemtanár megtanítja, hogy a bizánciak miért hívták magukat „rómaiaknak”, és az angoltanár megtanítja, hogy a cselekvéseket lehet folyamatukban avagy befejezettségükben kifejezni – s talán ettől a magyar ajkú tanuló észreveszi, hogy ez az ő anyanyelvében is lehetséges, lásd például: *Nyitottam ki a csomagomat, amikor a vámos rám kiabált – Kinyitottam a csomagomat, amikor a vámos rám kiabált.* Vagy *Egész nyáron ezt a könyvet olvastam, de nem olvastam el.*

Az idegennyelv-tanár fő feladata a tanuló meglévő (és elfojthatatlan!) anyanyelvi gondolkodásához megadni a megfelelő kifejezési eszköztárat: a célnyelv hangjait, nyelvтанát, szókincsét. A nyelvtanárnak – miközben a jó nyelvoktatás fejleszti a gondolkodást, és tágítja a tanuló látókörét – nem gondolkodást, hanem nyelvet kell tanítania.

IRODALOM

- Bánréti Zoltán (2011): A nyelv és az agy. In: Kenesei István (szerk.): *A nyelv és a nyelvek*. 6. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Crystal, D. (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cseresnyési László (2004): *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pinker, S. (1999): *A nyelvi ösztön*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Pléh Csaba (2004): Beszéd és gondolkodás. In: Kenesei István (szerk.): *A nyelv és a nyelvek*. 5. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A TÉMÁHOZ AJÁNLOTT TOVÁBBI IRODALOM

- Aitchison, J. (1976): *The articulate mammal*. New York: McGraw-Hill.
- Janson, T. (2002): *Beszélj! A világ nyelvei – tegnap, ma, holnap*. Budapest: HVG Könyvek.
- Neumer Katalin (1999, szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh Csaba – Györi Miklós (1998, szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó.

TINTA KÖNYVKIADÓ

SIMONFFY ZSUZSA (FŐSZERK.)

LE PARADOXE ET SES USAGES

Actes du colloque international des 21, 22 et 23 mars 2007 Département d'études francophones de l'Université de Pécs

234 oldal, 3000 Ft

Vajon hogyan reagálunk a paradoxonokra a mindennapi életben és a művészetben?

Miként vagyunk képesek befogadni a paradoxális szóhasználatot? A paradoxonok megkérdőjelezhetik-e a doxát?

A kötetben szereplő cikkek ezekre a kérdésekre keresik a választ, s elsősorban az eddig fel nem tárt nyelvészeti, szemiotikai, pragmatikai, interakciós és esztétikai dimenziók számbavételével a meglévő kategóriák újragondolására készítetnek bennünket.

A kötet alapgondolata az, hogy a nyelvészet központi szerepet játszik a paradoxonok leírásában, s ez a leírás ugyanakkor a többi diszciplína számára lényeges eszközt jelenthet saját kérdésfelvetéseiknek a megfogalmazásához.

Megvásárolható a kiadóban:

TINTA KÖNYVKIADÓ

1116 Budapest, Kondorosi út 17., Tel.: (1) 371-0501; fax: (1) 371-0502

E-mail: info@tintakiado.hu; honlap: www.tintakiado.hu